॥ श्री ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

॥ श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयः ॥

अथ द्वितीयोध्यायः

[वाक्योद्धारः]

ॐ ॥ जयति हरिरचिन्त्यः सर्वदेवैकवन्द्यः
परमगुरुरभीष्टावाप्तिदः सज्जनानाम् ।
निखिल गुणगणार्णो नित्यनिर्मुक्तदोषः
सरसिजनयनोऽसौ श्रीपतिर्मानदो नः ॥ १ ॥

उक्तः पूर्वेऽध्याये शास्त्राणां निर्णयः परो दिव्यः ।
श्रीमद्भारतवाक्यान्येतैरेवाद्ध्यवस्यन्ते ॥ २ ॥

क्वचित् ग्रन्थान् प्रक्षिपन्ति क्वचिदन्तरितानपि ।
कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात् क्वचिदन्यथा ॥ ३ ॥

अनुत्सन्ना अपि ग्रन्था व्याकुला इति सर्वशः ।
उत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोऽपि न वर्तते ॥ ४ ॥

ग्रन्थोऽप्येवं विलुळितः किम्वर्थो देवदुर्गमः ।
कलावेवं व्याकुलिते निर्णयाय प्र चोदितः ॥ ५ ॥

हरिणा निर्णयान् वच्मि विजानंस्तत्प्रसादतः ।
शास्त्रान्तराणि सञ्जानन् वेदांश्चास्य प्रसादतः ॥ ६ ॥

देशेदेशे तथा ग्रन्थान् दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान् ।
यथा स भगवान् व्यासः साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ ७ ॥

जगाद भारताद्येषु तथा वक्ष्ये तदीक्षया ।
सङ्क्षेपात् सर्वशास्त्रार्थं भारतात्थार्नुसारतः ॥ ८ ॥

निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्त्तितम् ।
भारतं सर्ववेदाश्च तुल्यमारोपिताः पुरा ॥ ९ ॥

॥ १० ॥

देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैरृषिभिश्च समन्वितैः ।
व्यासस्यैवाऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् ॥ १० ॥

महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११ ॥

निर्णयः सर्वशाश्त्राणां सदृष्टान्तो हि भारते ।
कृतो विष्णुवशत्वं हि ब्रह्मादीनां प्रकाशितम् ॥ १२ ॥

यतः कृष्णवशे सर्वे भीमाद्याः सम्यगीरिताः ।
सर्वेषां ज्ञानदो विष्णुर्यशोदातेति चोदितम् ॥ १३ ॥

यस्माद् व्यासात्मना तेषां भारते यश ऊचिवान् ।
ज्ञानदश्च शुकादीनां ब्रह्मरुद्रादिरूपिणाम् ॥ १४ ॥

ब्रह्माऽधिकश्च देवेभ्यः शेषाद् रुद्रादपीरितः ।
प्रियश्च विष्णोः सर्वेभ्य इति भीमनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

भूभारहारिणो विष्णोः प्रधानाङ्गं हि मारुतिः ।
मागधादिवधादेव दुर्योधनवधादपि ॥ १६ ॥

यो य एव बलज्येष्ठः क्षत्रियेषु स उत्तमः ।
अङ्गं चेद् विष्णुकार्येषु तद्भक्त्यैव नचान्यथा ॥ १७ ॥

बलं नैसर्गिकं तच्चेद् वरास्त्रादेस्तदन्यथा ।
अन्यावेशनिमित्तं चेद् बलमन्यात्मकं हि तत् ॥ १८ ॥

देवेषु बलिनामेव भक्तिज्ञाने नचान्यथा ।
स एव च प्रियो विष्णोर्न्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ १९ ॥

|| २० ||

तस्माद् योयो बलज्येष्ठः स गुणज्येष्ठ एव च |
बलं हि क्षत्रिये व्यक्तं ज्ञायते स्थूलदृष्टिभिः || २० ||

ज्ञानादयो गुणा यस्माज्ज्ञायन्ते सूक्ष्मदृष्टिभिः |
तस्माद् यत्र बलं तत्र विज्ञातव्या गुणाः परे || २१ ||

देवेष्वेव नचान्येषु वासुदेवप्रतीपतः |
क्षत्रादन्येष्वपि बलं प्रमाणं यत्र केशवः || २२ ||

प्रवृत्तो दुष्टनिधने ज्ञानकार्ये तदेव च |
अन्यत्र ब्राह्मणानां तु प्रमाणं ज्ञानमेव हि || २३ ||

क्षत्रियाणां बलं चैव सर्वेषां विष्णुकार्यता |
कृष्णरामादिरूपेषु बलकार्यो जनार्दनः || २४ ||

दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः |
मत्स्यकूर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः || २५ ||

राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा |
कपिलो दत्तवृषभौ शिंशुमारो रुचेः सुतः || २६ ||

नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च |
महिदासस्तथा हंस स्त्रीरूपा हयशीर्षवान् || २७ ||

तथैव बडबावक्त्रः कल्की धन्वन्तरिः प्रभुः |
इत्याद्याः केवलो विष्णुर्नैषां भेदः कथञ्चन || २८ ||

न विशयो गुणैः सर्वैर्बलज्ञानादिभिः क्वचित् |
श्रीब्रह्मरुद्रौ शेषश्च वीन्द्रेन्द्रौ काम् एव च || २९ ||

॥ ३० ॥

कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो बृहस्पतिः ।
धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ॥ ३० ॥

मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा ।
कश्यपः सनकाद्याश्च वह्न्याद्याश्चैव देवताः ॥ ३१ ॥

भरतः कार्त्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चक्रवर्त्तिनः ।
गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणिनन्दनः ॥ ३२ ॥

प्रद्युम्नो रौग्मिणेयश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः ।
नरः फल्गुन इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ॥ ३३ ॥

वालिसाम्बादयश्चैव किञ्चिदावेशिनो हरेः ।
तस्माद् बलप्रवृत्तस्य रामकृष्णात्मनो हरेः ॥ ३४ ॥

अन्तरङ्गं हनूमांश्च भीमस्तत्कार्यसाधकौ ।
ब्रह्मात्मको यतो वायुः पदं ब्राह्ममगात् पुरा ॥ ३५ ॥

वायोरन्यस्य न ब्राह्मं पदं तस्मात् स एव सः ।
यत्र रूपं तत्र गुणा भक्त्याद्याः स्त्रीषु नित्यषः ॥ ३६ ॥

रूपं हि स्थूलदृष्टीनां दृश्यं व्यक्तं ततो हि तत् ।
प्रायो वेत्तुं न शक्यन्ते भक्त्याद्याः स्त्रीषु यत् ततः ॥ ३७ ॥

यासां रूपं गुणास्तासां भक्त्याद्या इति निश्चयः ।
तच्च नैसर्गिकं रूपं द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतम् ॥ ३८ ॥

नालक्षणं वपुर्मात्रं गुणहेतुः कथञ्चन ।
आसुरीणां वरादेस्तु वपुर्मात्रं भविष्यति ॥ ३९ ॥

|| ४० ||

न लक्षणान्यतस्तासां नैव भक्तिः कथञ्चन |
तस्माद् रूपगुणोदारा जानकी रुग्मिणी तथा || ४० ||

सत्यभामेत्यादिरूपा श्रीः सर्वपरमा मता |
ततः पश्चाद् द्रौपदी च सर्वाभ्यो रूपतो वरा || ४१ ||

भूभारक्षपणे साक्षादङ्गं भीमवदीशितुः |
हन्ता च वैरहेतुश्च भीमः पापजनस्य तु || ४२ ||

दौपदी वैरहेतुः सा तस्माद् भीमादनन्तरा |
बलदेवस्ततः पश्चात् ततः पश्चाच्च फल्गुनः || ४३ ||

नरावेशादन्यथा तु दौणिः पश्चात् ततोऽपरे |
रामवज्जाम्बवत्याद्याः षट् ततो रेवती तथा || ४४ ||

लक्ष्मणो हनुमत्पश्चात् ततो भरतवालिनौ |
शत्रुघ्नस्तु ततः पश्चात् सुग्रीवाद्यास्ततोऽवराः || ४५ ||

रामकार्यं तु यैः सम्यक् स्वयोग्यं न कृतं पुरा |
तैः पूरितं तत् कृष्णाय बीभत्स्वाद्यैः समन्ततः || ४६ ||

अधिकं यैः कृतं तत्र तैरूनं कृतमत्र तत् |
कर्णाद्यैरधिकं यैस्तु प्रादुर्भावद्वये कृतम् || ४७ ||

विविदादैः हि पश्चाद् विप्रतीपं कृतं हरेः |
प्रादुर्भावद्वये ह्यस्मिन् सर्वेषां निर्णयः कृतः || ४८ ||

नैतयोरकृतं किञ्चच्छुभं वा यदिवाऽशुभम् |
अन्यत्र पूर्यते क्वापि तस्मादत्रैव निर्णयः || ४९ ||

|| ५० ||

पश्चात्तनत्वात् कृष्णस्य वैशेष्यात् तत्र निर्णयः |
प्रादुर्भावमिमं तस्माद् गृहीत्वा भारतं कृतम् || ५० ||

उक्त्वा रामकथाऽप्यस्मिन् मार्कण्डेयसमास्यया |
तस्माद् यद् भारते नोक्तं तद्धि नैवास्ति कुत्रचित् || ५१ ||

अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु नहि सम्यगुदाहृतम् |
इत्यादि कथितं सर्वं ब्रह्माण्डे हरिणा स्वयम् || ५२ ||

मार्कण्डेयेऽपि कथितं भारतस्य प्रशंसनम् |
देवतानां यथा व्यासो द्विपदां ब्राह्मणो वरः || ५३ ||

आयुधानां यथा वज्रमोषधीनां यथा यवाः |
तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् || ५४ ||

वायुप्रोक्तेऽपि तत् प्रोक्तं भारतस्य प्रशंसनम् |
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् |
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत् || ५५ ||

एवं हि सर्वशास्त्रेषु पृथक्पृथगुदीरितम् |
उक्तोऽर्थः सर्व एवायं माहात्म्यक्रमपूर्वकः || ५६ ||

भारतेऽपि यथा प्रोक्तो निर्णयोऽयं क्रमेण तु |
तथा प्रदर्शयिष्यामस्तद्वाक्यैरेव सर्वशः || ५७ ||

नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च |
त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवघ्नममरासुरसिद्धवन्द्यम् || ५८ ||

ज्ञानप्रदः स भगवान् कमलाविरिञ्च
शर्वादिपूर्वजगतो निखिलाद् वरिष्ठः ।
भक्त्यैव तुष्यति हरिप्रवणत्वमेव
सर्वस्य धर्म इति पूर्वविभागसंस्थः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

निर्दोषकः सृतिविहीन उदारपूर्ण
संविद्गुणः प्रथमकृत् सकलात्मशक्तिः ।
मोक्षैकहेतुरसुरूपसुरैश्च मुक्तैः
वन्द्यः स एक इति चोक्तमथोत्त्रार्द्धे ॥ ६० ॥

नम्यत्वमुक्तमुभयत्र यतस्ततोऽस्य
मुक्तैरमुक्तिगगणैश्च विनम्यतोक्ता ।
इत्थं हि सर्वगुणपूर्त्तिरमुष्य विष्णोः
प्रस्ताविता प्रथमतः प्रतिजानतैव ॥ ६१ ॥

कृष्णो यज्ञैरिज्यते सोमपूतैः
कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भिः ।
कृष्णो वन्यैरिज्यते सम्मृशानैः
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ ६२ ॥

सृष्टा ब्रह्मादयो देवा निहता येन दानवाः ।
तस्मै देवादिदेवाय नमस्ते शार्ङ्गधारिणे ॥ ६३ ॥

स्रष्टृत्वं देवानां मुक्तिस्रष्टृत्वमुच्यते नान्यत् ।
उत्पत्तिर्दैत्यानामपि यस्मात् सम्मिता विशेषोऽयम् ॥ ६४ ॥

अथ च दैत्यहतिस्तमसि स्थिरा
नियतसंस्थितिरेव नचान्यथा ।
तनुविभागकृतिः सकलेष्वियं
नहि विशेषकृता सुरदैत्यगा ॥ ६५ ॥

तमिममेव सुरासुरसञ्चये
हरिकृतं प्रविशेषमुदीक्षितुम् ।
प्रतिविभज्य च भीमसुयोधनौ
स्वपरपक्षभिदा कथिता कथा ॥ ६६ ॥

नमो भगवते तस्मै
व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद् वक्ष्यामि
नारायणकथामिमाम् ॥ ६७ ॥

वासुदेवस्तु भगवान् कीर्त्तितोऽत्र सनातनः ।
प्रतिबिम्बमिवाऽदर्शे यं पश्यन्त्यात्मनि स्थितम् ॥ ६८ ॥

नास्ति नारायणसमं न भूत् न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्त्थान् साधयाम्यहम् ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥

आद्यन्तयोरिन्यवदत् स यस्माद् व्यासात्मको विष्णुरुदारशक्तिः ।
तस्मात् समस्ता हरिसद्गुणानां निर्णीतये भारतगा कथैषा ॥ ७० ॥

सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात् परं नास्ति न दैवं केशवात् परम् ॥ ७१ ॥

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ७२ ॥

स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातुचित् ।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः ॥ ७३ ॥

को हि तं वेदितुं शक्तो यो न स्यात् तद्विधोऽपरः ।
तद्विधश्चापरो नास्ति तस्मात् तं वेद सस्त्वमं ॥ ७४ ॥

को हि तं वेदितुं शक्तो नारायणमनामयम् ।
ऋते सत्यवतीसूनोः कृष्णाद् वा देवकीसुतात् ॥ ७५ ॥

अप्रमेयोऽनियोज्यश्च स्वयं कामगमो वशी ।
मोदत्येष सदा भुतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ७६ ॥

न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽयं मधुसूदनः ।
परमात् परमेतस्माद् विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ७७ ॥

वसुदेवसुतो नायं नायं गर्भेऽवसत् प्रभुः ।
नायं दशरथाज्जातो नचापि जमदग्निः ॥ ७८ ॥

जायते नैव कुत्रापि म्रियते कुत एव तु ।
न वध्यो मुह्यते नायं बद्ध्यते नैव केनचित् ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥

कुतो दुःखं स्वतन्त्रस्य नित्यानन्दैकरूपिणः ।
ईशन्नपि हि देवेशः सर्वस्य जगतो हरिः ॥ ८० ॥

कर्माणि कुरुते नित्यं कीनाश इव दुर्बलः ।
नाऽत्मानं वेद मुग्धोऽयं दुःखी सीतां च मार्गते ॥ ८१ ॥

बद्धः शक्रजितेत्यादि लीलैषाऽसुरमोहिनी ।
मुह्यते शस्त्रपातेन भिन्नत्वग्रुधिरस्रवः ॥ ८२ ॥

अजानन् पृच्छति स्मान्यांस्तनुं त्यक्त्वा दिवं गतः ।
इत्याद्यसुरमोहाय दर्शयामास नाट्यवत् ॥ ८३ ॥

अविद्यमानमेवेशः कुहकं तद् विदुः सुराः ।
प्रादुर्भावा हरेः सर्वे नैव प्रकृतिदेहिनः ॥ ८४ ॥

निर्द्दोषा गुणसम्पूर्णो दर्शयत्यन्यथैव तु ।
दुष्टानां नोहनात्थाय सतामपि तु कुत्रचित् ॥ ८५ ॥

यथायोग्यफलप्राप्त्यै लीलैषा परमात्मनः ।
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ८६ ॥

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यामवशिष्यते ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ८७ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जयः ।
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ ८८ ॥

मोघाशा मोघाकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहनी श्रिताः ॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९० ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ९१ ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ ९२ ॥

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत् ॥ ९३ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भुतानि कूतस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ९४ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेन्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ९५ ॥

॥ श्री ॥

श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

॥ श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयः ॥

यस्मात् क्षरमतितोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ९६ ॥

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्व भावेन भारत् ॥ ९७ ॥
(इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥)

इति गुह्यतमं शास्त्रामिदमुक्तं मयाऽनद्य ।
एतद् बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत् ॥ ९८ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्तः आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
(अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम ।
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥)
ईश्वरोऽहमं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १०० ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १०१ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधामां गतिम् ॥ १०२ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥ १०३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ १०४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्करु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ १०५ ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
सर्वेष्वेतेषु राजेन्द्र ज्ञानेष्वेतद् विशिष्यते ॥ १०६ ॥

ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र साङ्ख्यपाशुपतादिषु ।
यथायोगं यथान्यायं निष्ठा नारायणः परः ॥ १०७ ॥

पञ्चरात्रविदो मुख्या यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १०८ ॥

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति ॥ १०९ ॥

|| ११० ||

वैशम्पायन उवाच -
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ११० ॥

आह ब्रह्मैतमेवार्थं महादेवाय पृच्छते ।
तस्यैकस्य ममत्वं हि स चैकः पुरुषो विराट् ॥ १११ ॥

अहं ब्रह्मा चाऽद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगत् स्थावरं जङ्गमं च
सर्वे वेदाः सरहस्याश्च पुत्र ॥ ११२ ॥

तथैव भीमवचनं धर्मजं प्रत्युदीरितम् ।
ब्रह्मेशानादिभिः सर्वैः समेतैर्यद्गुणांशकः ॥ ११३ ॥

नावसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ।
स एष भगवान् कृष्णो नैव केवलमानुषः ॥ ११४ ॥

यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः ।
वचनं चैव कृष्णस्य ज्येष्ठं कुन्तीसुतं प्रति ॥ ११५ ॥

रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं किञ्चिदुपाश्रितः ॥ ११६ ॥

यत्याऽऽश्रितानि ज्योतींषि ज्योतिःश्रेष्ठं दिवाकरम् ।
एवं मुक्तगणाः सर्वे वासुदेवमुपाश्रिताः ॥ ११७ ॥

भविष्यत्पर्वगं चापि वचो व्यासास्य सादरम् ।
वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः ॥ ११८ ॥

तदर्थास्तु कथाः सर्वा नान्यात्र्थं वैष्णवं यशः ।
तत्प्रतीपं तु यद् दृश्येन्न तन्मम महीषितम् ॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥

भाषासु त्रिविधास्तत्र मया वै सम्प्रदर्शिताः ।
उक्तो यो महिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिना ॥ १२० ॥

शैवदर्शनमालम्ब्य क्वचिच्छैवी कथोदिता ।
समाधिभाषयोक्तं यत् तत् सर्वं ग्राह्यमेव हि ॥ १२१ ॥

अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते ।
आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद् दर्शनं तदुदाहृतम् ॥ १२२ ॥

दर्शनान्तरसिद्धं च गुह्यभाषाऽन्यथा भवेत् ।
तस्माद् विष्णोर्हि महिमा भारतोक्तो यथात्र्थतः ॥ १२३ ॥

तस्याङ्गं प्रथमं वायुः प्रादुर्भावत्रयान्वितः |
प्रथमो हनुमान् नाम् द्वितीयो भीम एव च || १२४ ||

पुर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधकः |
त्रेताद्येषु युगेष्वेष संभूतः केशवाज्ञया || १२५ ||

एकैकशस्त्रिषु पृथक् द्वितीयाङ्गं सरस्वती |
शंरूपे तु रतेर्वायौ श्रीरित्येव च कीर्त्यते || १२६ ||

सैव च दौपदी नाम काली चन्द्रेति चोच्यते |
तृतीयाङ्गं हरेः शेषः प्रादुर्भावसमन्वितः || १२७ ||

प्रादुर्भावा नरश्चैव लक्ष्मणो बल एव च |
रुद्रात्मकत्वाच्छेषस्य शुको द्रौणिश्च तत्तनू || १२८ ||

इन्द्रे नरांशसम्पत्त्या पार्थोऽपीषत् तदात्मकः |
प्रद्युम्नाद्यास्ततो विष्णोरङ्गभूताः क्रमेण तु || १२९ ||

|| १३० ||

चरितं वैष्णवानां तद् विष्णूद्रेकाय कत्थ्यते |
तथा भागवतेऽप्युक्तं हनूमद्वचनं परम् || १३० ||

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं
रक्षोवधायैव न केवलं विभोः |
कुतोऽस्य हि स्यू रमतः स्व आत्मन्
सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य || १३१ ||

न वै स आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरो
भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान् वासुदेवः |
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न
लक्ष्मणं चापि जहाति कर्हिचित् || १३२ ||

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवकाणां
दुःखानि सर्वाणि लयं प्रयान्ति |
स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनाय
स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार || १३३ ||

क्वचिच्छिवं क्वचिदृषीन् क्वचिद् देवान् क्वचिन्नरान् |
नमत्यर्चयति स्तौति वरानर्थयतेऽपिच || १३४ ||

लिङ्गं प्रतिष्ठापयति वृणोत्यसुरतो वरान् |
सर्वेश्वरः स्वतन्त्रोऽपि सर्वशक्तिश्च सर्वदा || १३५ ||

सर्वज्ञोऽपि विमोहाय जनानां पुरुषोत्तमः |
तस्माद् यो महिमा विष्णोः सर्वशास्त्रोदितः स हि || १३६ ||

नान्यदित्येष शास्त्राणां निर्णयः समुदाहृतः |
भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः स्वरं भगवतैव हि || १३७ ||

मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथा परे |
तथोपरिचराद्यन्ये भारातं परिचक्षते || १३८ ||

सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते |
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते || १३९ ||

|| १४० ||

धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ |
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः || १४० ||

नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु |
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः || १४१ ||

भक्तिर्ज्ञानं सवैराग्यं प्रज्ञा मेधा धृतिः स्थितिः |
योगः प्राणो बलं चैव वृकोदर इति स्मृतः || १४२ ||

एतद्वशात्मको वायुस्तस्माद् भीमस्तदात्मकः ।
सर्वविद्या द्रौपदी तु यस्मात् सैव सरस्वती ॥ १४३ ॥

अज्ञानादिस्वरूपस्तु कलिर्द्धुर्योधनः स्मृतः ।
विपरीतं तु यज्ज्ञानं दुःशासन इतीरितः ॥ १४४ ॥

नस्तिक्यं शकुनिर्न्नाम सर्वदोषात्मकाः परे ।
धार्त्तराष्ट्रास्त्वहङ्कारो द्रौणी रुद्रात्मको यतः ॥ १४५ ॥

द्रोणाद्या इन्द्रियाण्येव पापान्यन्ये तु सैनिकाः ।
पाण्डवेयाश्च पुण्यानि तेषां विष्णुर्न्नियोजकः ॥ १४६ ॥

एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते ।
दुर्विज्ञेयमतः सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि ॥ १४७ ॥

स्वयं व्यासो हि तद् वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः ।
तथाऽपि विष्णुपरता भारते सारसङ्ग्रहः ॥ १४८ ॥

इत्यादिव्यासवाक्यैस्तु विष्णूत्कर्षोऽवगम्यते ।
वाय्वादीनां क्रमश्चैव तद्वाक्यैरेव चिन्त्यते ॥ १४९ ॥

॥ १५० ॥

वायुर्हि ब्रह्मतामेति तस्माद् ब्रह्मैव स स्मृतः ।
न ब्रह्मसदृशः कश्चिच्छिवादिषु कथञ्चन ॥ १५० ॥

ज्ञाने विरागे हरिभक्तिभावे
धृतिस्थितिप्राणबलेषु योगे ।
बुद्धौ च नान्यो हनुमत्समानः
पुमान् कदाचित् क्वच कश्चनैव ॥ १५१ ॥

बळित्था तद् वपुषे धायि दर्शतं
देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि |
यदीमुप ह्वरते साधते मतिरृतस्य
धेना अनयन्त सस्रुतः || १५२ ||

पृक्षो वपुः पितुमान् नित्य आ शये
द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु |
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे
दशप्रमतिं जनयन्त योषणः || १५३ ||

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस
ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः |
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे
गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति || १५४ ||

प्र यत् पितुः परमान्नीयते पर्या
पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति |
उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत
आदिद् यविष्ठो अभवद् घृणा शुचिः || १५५ ||
(आदिन्मातृराविशद् यास्वा शुचि-
रहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे |
अनु यत् पूर्व अरुहत् सनाजुवो
नि नव्यासीष्ववरासु धावते ||)

अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः |
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठस्तु मारुतः || १५६ ||

बलमिन्द्रस्य गिरिशो गिरिशस्य बलं मरुत् |
बलं तस्य हरिः साक्षान्न हरेर्बलमन्यतः || १५७ ||

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणानां प्राणभूतः |
अनावृत्तिर्द्देहिनां देहपाते
तस्माद् वायुर्द्देवदेवो विशिष्टः || १५८ ||

तत्वज्ञाने विष्णुभक्तौ
धैर्ये स्थैर्ये पराक्रमे |
वेगे च लाघवे चैव
प्रलापस्य च वर्जने || १५९ ||

|| १६० ||

भीमसेनसमो नास्ति सेनयोरुभयोरपि
पाण्डित्ये च पटुत्वे च शूरत्वे च बलेऽपि च || १६० ||

तथा युधिष्ठिरेणापि भीमं प्रति समीरितम् |
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चैव यशो ध्रुवम् || १६१ ||

त्वय्यायत्तमिदं सर्वं सर्वलोकस्य भारत |
विराटपर्वगं चापि वचो दुर्योधनस्य हि || १६२ ||

वीराणां शास्त्रविदुषां कृतिनां तत्वनिर्णये |
सत्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शरीरसम्भवे || १६३ ||

साम्प्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे |
चत्वारः प्राणिनां श्रेष्ठाः सम्पूर्णबलपौरुषाः || १६४ ||

भीमश्च बलभद्रश्च मद्रराजश्च वीर्यवान् |
चतुर्थः कीचकस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुमः || १६५ ||

अन्योन्यानन्तरबलाः क्रमादेव प्रकीर्त्तिताः |
वचनं वासुदेवस्य तथोद्योगगतं परम् || १६६ ||

यत् किञ्चाऽत्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव |
सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यगम् || १६७ ||

यादृशे च कुले जातः सर्वराजाभिपूजिते |
यादृशानि च कर्माणि भीम त्वमसि तादृशः || १६८ ||

अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः |
धूरर्जुनेन वोढव्या वोढव्य इतरो जनः |
उक्तं पुराणे ब्रह्माण्डे ब्रह्मणा नारदाय् च || १६९ ||

|| १७० ||

यस्याः प्रसादात् परमं विदन्ति
शेषः सुपर्णो गिरिशः सुरेन्द्रः |
माता च यैषां प्रथमैव भारती
सा द्रौपदी नाम बभूव भूमौ || १७० ||

या मारुताद् गर्भमधत्त पूर्वं
शेषं सुपर्णं गिरिशं सुरेन्द्रम् |
चतुर्मुखाभांश्चतुरः कुमारान्
सा द्रौपदी नाम बभूव भूमौ || १७१ ||

यस्याधिको बले नास्ति भीमसेनमृते क्वचित् |
न विज्ञाने नच ज्ञान एष रामः स लाङ्गली || १७२ ||

यस्य न प्रतियोद्धाऽस्ति भीममेकमृते क्वचित् |
अन्विष्यापि त्रिलोकेषु स एष मुसलायुधः || १७३ ||

तथा युधिष्ठिरेणैव भीमाय समुदीरितम् |
अनु ज्ञातो रौहिणेयात् त्वया चैवापराजित || १७४ ||

सर्वविद्यासु बीभत्सुः कृष्णेन च महात्मना |
अन्वेष रौहिणेयं च त्वां च भीमापराजितम् || १७५ ||

वीर्ये शौर्येऽपि वा नान्यस्तृतीयः फल्गुनादृते ।
तथैव द्रौपदीवाक्यं वासुदेवं प्रतीरितम् ॥ १७६ ॥

अधिज्यमपि यत् कर्तुं शक्यते नैव गाण्डिवम् ।
अन्यत्र भीमपार्थाभ्यां भवतश्च जनार्दन ॥ १७७ ॥

तथैवान्यत्र वचनं कृष्णाद्वैपायनेरितम् ।
द्वावेव पुरुषौ लोके वासुदेवादनन्तरौ ।
भीमास्तु प्रथमस्तत्र द्वितीयो द्रौणिरेव च ॥ १७८ ॥

अक्षयाविषुधी दिव्ये ध्वजो वानरलक्षणः ।
गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं तेन दौणेर्वरोऽर्जुनः ॥ १७९ ॥

॥ १८० ॥

इत्याद्यनन्तवाक्यानि सन्त्येवार्थे विवक्षिते ।
कानिचिद् दर्शितान्यत्र दिङ्गात्रप्रतिपत्तये ॥ १८० ॥

तस्मादुक्तक्रमेणैव पुरुषोत्तमता हरेः ।
अनौपचारिकी सिद्धा ब्रह्मता च विनिर्णयात् ॥ १८१ ॥

पूर्णप्रज्ञकृतेयं सङ्क्षेपादुद्धृतिः सुवाक्यानाम् ।
श्रीमद्भारतगानां विष्णोः पूर्णत्वनिर्णयायैव ॥ १८२ ॥

स प्रीयतां परतमः परमादनन्तः
सन्तारकः सततसंसृतिदुस्तरार्णात् ।
यत्पादपद्ममकरन्दजुषो हि पार्थाः
स्वाराज्यमापुभयत्र सदा विनोदात् ॥ १८३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृते

श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये

वाक्योद्धारो नाम

द्वितीयोऽध्यायः

--- ००० ---